

SIRATÓ ILDIKÓ

Szubjektív filológia – Madách Mózes drámájának készülő kritikai kiadásáról

Madách Imre 200. születési évfordulója közeledtével az irodalomtudományos szakma képviselőinek egynehányában fölmerült a kérdés, mit is tudnánk „adni” a Szerzőnek (és olvasóinak) az ünnepen. Előre látható volt, hogy a nógrádi „remete” bicentenáriuma a *Hymnus* és Petőfi hasonlóképp jeles évfordulója árnyékában marad majd, s az is, hogy a Madách-kutatás igencsak terméketlen időszakot él Kerényi Ferenc¹ 2008. évi elhunytá óta. Nincsen par excellence Madách-filológus széles e hazában. A fiatalok között alig érdeklődik valaki általában a 18–19. századi irodalomkutatás hagyományosabb (hogy ne mondjam: pozitivista, forráskutató és -elemző) módszerei iránt, az egyetemek humán karain történelemet is ritkán találni, akiket ilyes feladatokba be lehetne vonni. Persze, sohasem is volt a tudományos módszerek közül éppen a forrásfilológia a legnépszerűbb, de azért a mainál még néhány évtizede is reményteljesebb volt a helyzet. Így aztán Madáchcsal is többnyire más 19. századi alkotókra és művekre, más módszerekre koncentrálnak a kutatók foglalkoznak. A nógrádi helytörténeti kiadványok, a Madách Irodalmi Társaság által (nemrégiben elhunyt vezetője, Andor Csaba² lelkes kezdeményezésére) indított Madách Könyvtár³ kötetei, forrásközlései és a népszerű tudományosság, a kiállítástervezés nem elhanyagolható eredményei és hozadékai mellett a 2000-es években megjelent tudományos munkák, elsősorban is *Az ember tragédiája* szinoptikus kritikai kiadása,⁴ valamint az életrajzi kutatások kismonográfiába⁵ foglalása után szinte leállt a Madách-filológia.

A fő mű, a *Tragédia* után az érett dráma, az 1861-ben elkészült *Mózes* (digitális) kritikai szövegkiadásának elkészítése látszott megvalósíthatónak az évforduló kapcsán, s el is kezdődtek az ez irányú megbeszélések már 2021 elején. Az érdemi munka is elindult (nem kis nehézségek után) 2021 novemberében, ám mind

1. Kerényi Ferenc (1944–2008) irodalom- és színháztörténész kandidátus, c. egyetemi docens

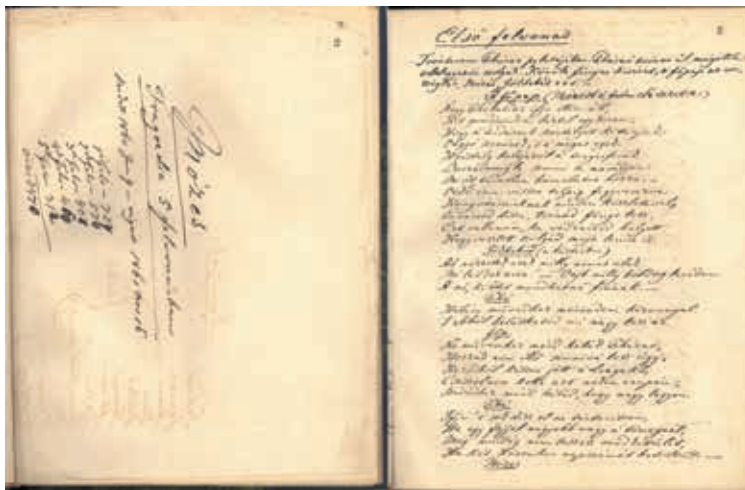
2. Andor Csaba (1950–2022) Madách-kutató, matematikus, filozófus egyetemi doktor

3. http://madach.hu/?page_id=18 (utolsó letöltés 2023. április 20.)

4. Madách Imre, *Az ember tragédiája: Drámai költemény. Kritikai kiadás, kiad., jegyz. Kerényi Ferenc, Wohrab József.* Bp., Argumentum Kiadó, 2005, 807 l. + 16 t. <http://mek.oszk.hu/13700/13789/> (utolsó letöltés 2023. április 20.) <https://digiphil.hu/gallery/az-ember-tragediaja-2/> (utolsó letöltés 2023. április 20.)

5. Kerényi Ferenc, Madách Imre. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2006. 270 l. <https://www.szaktars.hu/kalligram/view/kerenyi-ferenc-madach-imre-1823-1864-2006/?query=mad%C3%A1ch%20imre&pg=0> (utolsó letöltés 2023. április 20.)

ez idáig nem készült el a teljes minor kritikai szöveg a szövegkritikai jegyzetekkel a DigiPhil elektronikus felületén (amit követhet egy teljesebb, a tárgyi magyarázatokat és a keletkezéstörténetet is egy kritikai szövegkiadáshoz méltó színvonalon tartalmazó változat).

A kézirat bekötött szennylapja a megírás kezdő- és záródátumával, valamint a felvonásonkénti sorszámmal; a szerzői kézirat első felvonásának eleje (OSZK Kézirattár)

A munka különböző, eddig eltelt fázisaiban támadt nehezen legyőzhető akadályokat részletesebben nem taglалva inkább szeretnék a Mózes-filológia izgalmas „kulisszatitkairól”, a digitális kritikai szövegkiadás újdonságairól, lehetőségeiről szólni. A korábban jelzettek okán sajnos nincsen az ELKH BTK⁶ (korábban MTA) Irodalomtudományi Intézetének XIX. századi Osztályán működő Madách-kutató csoport, hanem lényegében egyedül kellett nekivágnom a munkának – természetesen a 19. századi szövegkritikával foglalkozó kollégákkal konzultálva és a vonatkozó szakirodalom és a mintaként szolgálható szövegkiadások ismeretében, továbbá az eddigi filológiai-textológiai tapasztalataimra⁷ is támaszkodva. A DigiPhil felületének lehetőségeit pedig úgy lehet kiaknázni, ha a digitális bölcsészetben gyakorlott munkatársakkal együttműködésben az adott szöveg és

6. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont

7. Korábbi kutatásaim és publikációim közül főképp a következőkre: *Madách Imre válogatott drámái*, s. a. r., jegyz. és utószó Sirató Ildikó. Bp., Unikornis Kiadó, 1995. 506 o.; *Textológiai szakbibliográfia II.* Helikon, 1998. 4. sz. 574-579. o.; Szigligeti Ede, *A nőuralom. Szigligeti Ede négy színműve*, s. a. r., szerk., előszó Sirató Ildikó. Nagyvárad, Országos Széchényi Könyvtár—Nagyvárad Szigligeti Színház, 2014. 219 o. + 9 t.; *Katona József korai drámái. 2. kötet. A Lutzka Széke – Aubigny Clementia – A rózsza*, s. a. r., jegyz. Demeter Júlia, Nagy Imre, szakmai lektor Sirató Ildikó, szerk. Soóky Andrea. Bp., Balassi Kiadó, 2020. 548 o.

kéziratpéldányok jellemzőire alkalmazzuk a „sablonokat”, a kódolást nem mereven, hanem rugalmasan a művet a középpontban tartva végezzük. A kontrollt egyrészt a DigiPhil szakemberei, másrészt az első munkafázist (a szövegváltozatok bevitelét) követő filológiai lektorálás jelenti.

A szerző rájegyzésének tanúsága szerint 1861. november 16-án befejezett Madách-kézirat kritikai vizsgálatát megelőzőleg 2021 decemberében intézeti szakmai vitára bocsátottam az indoklással indított kutatási koncepciót, melyet a következőkben az eddigi eredményekkel összefésülve olvashatnak:

Madách Imrének *Az ember tragédiáján* kívüli drámapéldányainak korszerű kritikai szövegfilológiai-textológiai kutatása nem kezdődött meg. Digitális szövegfeldolgozás a *Tragédia* speciális, francia filológiai mintát elsőként honosító szinoptikus publikálása óta nem folyik. Ugyanakkor időközben itthon is megteremtődtek a 21. századi kritikai textológia digitális/elektronikus és virtuális infrastruktúráis feltételei, valamint előre haladt a digitális textológia normatív rendszerének kiépítése, kódolási struktúrájának irodalomtörténeti korszakokként, illetve szövegtípusonként szegmentált, de egységes elvi alapon álló kidolgozása.

Az aktuális projekt végeredményeképp (ha talán nem is a szerző 200. születési évfordulójára, de a „hosszú emlékévként” idején, 2023 januárja és 2024 októbere között) elkészülhet a dráma (minor) kritikai szövege a szükséges filológiai apparátussal. S azon kívül egy „megállapított szöveg” is, mely a laikus olvasó számára is élvezhető, olvasható, a verselés sajátosságait megtartó, de a kötetlen helyeken emendált, modernizált helyesírású, ugyanakkor a szövegkritika megállapításait és esetleges javításait is a nagyközönség számára tolmácsoló kiadás.

Az előkészítés első lépése, hogy a rendelkezésre álló autográf szövegforrások hierarchiáját megállapítsuk. Ehhez a két kézirat, a korábbi kiadások és a Madách pályájára vonatkozó filológiai szakirodalom földolgozása szükséges. E munkafázist már 2021 második negyedévében elindítottam, s megállapítottam, hogy a *Mózes* dráma Madách kezétől származó kézirata⁸ digitalizálva készen áll a szövegbevitelre. A másik egykorú kézirat (pályamű szövegmásolata) az MTA Könyvtára és Információs Központja Kézirattárában⁹ idegen kéztől származik mint pályázati beadvány. (Szintén digitalizálva.) A *Mózes* autográf kéziratainak szövegkritikai vonatkozásait illetően az utóbbi manuscriptum is szolgál releváns információkkal. Az Akadémia 1861. évi Karátsonyi Guido-jutalmára benyújtott szöveg bírálata¹⁰ is a kritikai apparátus részét képezheti. Továbbá 2007-ben a MEK gondozásában megjelent a *Mózes* ún. IntraText változata a Madách

8. OSZK Kt Quart. Hung. 2068, 48 fol

9. MTA KIK Kt törzssz. 001153082 rakt. sz. Magyar Irodalom Színművészet 4° 35/A 299. 63 fol

10. Bérczy Károly fogalmazta meg a bizottság véleményét a benyújtott művekről

Irodalmi Társaság kiadása nyomán.¹¹ Ezt a digitálisan publikált (CD és internetes változatban elérhető) szöveget is használhatjuk a munkálatok során (kereshető, statisztikai adatok nyerhetők belőle az előfordulásokra, szógyakoriságra stb.). E dokumentum információs lapját idézem: „A *Mózes* első kiadása a *Madách Imre Összes Művei* (I-III. k., Bp., Athenaeum 1880, új lenyomat 1895, sajtó alá rendezte Gyulai Pál) III. kötetének 1-142. lapján található.¹² Ennek alapján került a Halász Gábor szerkesztette *Madách Imre összes művei* (I-II. k., Bp. Révai, 1942) első kötetébe (701-815. l.), amelynek nyomán az 1989-es, kritikai igényű kiadás a Szépirodalmi Könyvkiadónál (*Madách Imre válogatott művei*, sajtó alá rendezte Kerényi Ferenc és Horváth Károly) létrejött, s amelynek alapján készítette az Unikornis Kiadó is *Madách Imre válogatott drámái* c. kötetét (*Mózes*: 383-500. l., a kötetet az 1989-es kiadást javítva, korszerűsítve sajtó alá rendezte Sirató Ildikó). Jelenlegi CD-szövegünk ennek a legutóbbi szövegnek újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Itt, információs dokumentumunkban közöljük – némileg javított, kiegészített változatban – Sirató Ildikó szövegmagyarázatait is.” 1999-ben Szilágyi Márton utószavával jelent meg a *Mózes* az Osiris Kiadónál.¹³

A *Mózes* első nyomtatott kiadása (1880) már nem esik a kritikai szövegkiadás alapelvei által meghatározott időkeretbe, lévén a szerző halála után jelent meg, de nyilvánvalóan használnunk kell (elsősorban a szövegromlás eseteire figyelve) összehasonlító textusvizsgálatok során, csakúgy, mint a jelzett Halász Gábor szerkesztette 1942-es, továbbá a kritikai igényű, Kerényi Ferenc és Horváth Károly gondozásában kiadott szövegeket. A *Mózes* további (népszerű) kiadásainak,¹⁴ színházi bemutatóinak (1880, Kolozsvár, 1925, Budapest, Nemzeti Színház, 1967, 1986, Budapest, Nemzeti Színház, stb), idegen nyelvű fordításainak,¹⁵ illetve átdolgozásainak (Keresztury Dezső, 1966), illusztrált (pl. Kass János, Réti Zoltán) kiadásai nem képezik tárgyát a jelen textológiai munkának, összevetésnek.

A szövegkritikai munkálatokhoz szükséges Madách könyvtárjegyzékének, illetve az azt földolgozó szakirodalomnak (pl. Kerényi Ferenc vonatkozó biografikus publikációinak) vizsgálata, valamint a korábbi *Mózes*-szakirodalom áttekintése.

Az alapszöveggel való munka első fázisa a digitális kritikai kiadás platformjára történő bevitel. Azt követően további szövegmunkák, javítások, illetve

11. http://www.intratext.com/IXT/HUN0118/_INDEX.HTM (utolsó letöltés 2023. április 20.)

12. Ezen első kiadás digitalizált szövegét, csakúgy, mint a Halász Gábor szerkesztette kritikai kötetekét a MEK – Magyar Elektronikus Könyvtár munkatársai 2022 elején a kritikai szöveg munkálatai céljából elkészítették és a rendelkezésünkre bocsátották. Utóbbi nyilvánosan is elérhető: <https://mek.oszk.hu/22800/22856/> (utolsó letöltés 2023. április 20.)

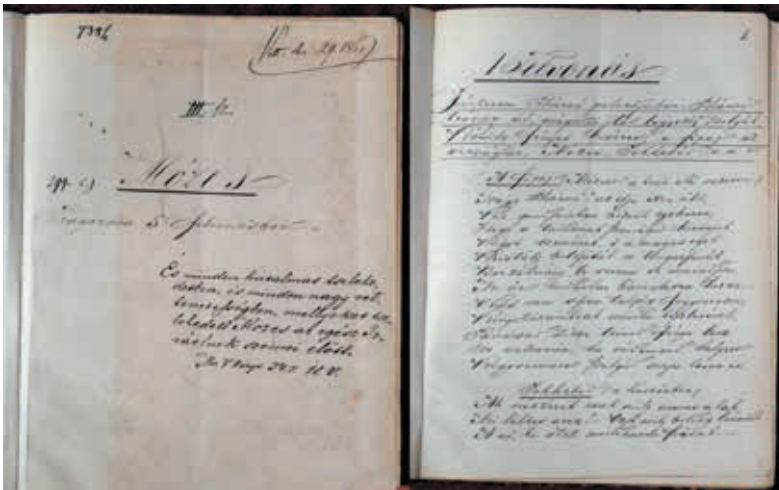
13. Madách Imre, *Mózes*, utószó Szilágyi Márton. Bp., Osiris Kiadó, 1999. 131 o. (Millenniumi Könyvtár 15.)

14. pl. Madarász Imre szerk. *Madách Imre összes drámái*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.; A „nagy mű” árnyékában. *A civilizátor, Mózes, Tündérialom*. Madách Imre művei IV. Drámák 4. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2012

15. pl. *Moses: dramatic poem in two parts*, dramatized by Dezső Keresztury, transl. by Ottó Tomschey. Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2003

a szövegkritikai, valamint később a tartalmi jegyzetek elkészítése következik. Ehhez mind a közvetlen források, mind a szakirodalmi hivatkozások teljes körű földolgozására van szükség. A kritikai apparátus (jegyzetek + mutatók + szakirodalmi hivatkozások) munkálataival egyidejűleg, illetve azt közvetlenül követve az ún. megállapított szövegváltozat elkészítésére is sor kerülhet. [Madách drámai szövegeinek kritikai földolgozása ezt követően *A civilizátorral*, esetleg a *Csák végnapjaival* folytatható. A korábbi szövegek kritikai, tudományos igényű kiadása nem időszerű (az évforduló közelsége ellenére sem).]

A kritikai szövegkiadásokra vonatkozó legfrissebb szakirodalom földolgozása is megkezdtem (Literatúra 2021/1. sz. valamint Helikon 2021/1. sz. és vonatkozó hivatkozásaik), valamint az MTA I. Osztálya Textológiai Munkabizottsága honlapján található szabályzatokat és az ott található irodalmi hivatkozásokat is használatba vettem, amint áttekintettem az Irodalomtudományi Intézet Textológiai portálját is (DigiPhil). Minthogy a legelső munkafeladat az ELKH BTK ITI kritikai kiadásokra vonatkozó aktuális formai és technikai követelményeinek megismerése és a platform használatának megtanulása.

A kézirat két további oldala ceruzás korrektúrajelekkel
(feltehetően az első sajtó alá rendező, Gyulai Pál kezétől) (OSZK Kézirattár)

A munka tehát széles merítéssel elkezdődött és a digitális platformot is elérhetem 2022 márciusa óta. A szövegbevitel kapcsán már rengeteg tapasztalat gyűlt össze a szöveg-/kéziratspecifikus módosítások igényével, melyek végrehajtása mindenképpen szükséges az érdemi textológiai eredményekhez. Ilyenek például a *Mózes* esetében a kéziratok sorszámozásának kérdései: lévén a dráma-szövegben előfordul, hogy egy-egy drámai jambikus lejtésű verssor két, ritkábban

alkalmanként három részre törik a megszólalók egymásutánjában. Ezek azonban szövegfilológiai (és tipográfiai) szempontból azonos verssornak számítanak, így a mechanikus sorszámozás jelentős tévedésekhez vezethetne. Madách maga egyébként (ceruzás bejegyzésekkel és a kézírata elejére befűzött szennylapokon) összegezte a felvonások és helyszínek sorszámait, a kritikai szövegkiadás nem kerülhet a szerzői szándékkal ellentétbe semmiféle technikai szempont előtérbe helyezésével sem.

A szerzői/másolói tollhibák, javított tévedések jelölése is igen fontos a szöveg keletkezésének, módosulásának folyamata szempontjából, s ennek kapcsán ez idáig a következőkre juthattunk: Madách eredeti kézírata valószínűleg egy tisztázat, (bár nem tökéletesen hibátlan) másolat egy korábbi saját kéziratból. Ma nem áll rendelkezésünkre másik *Mózes*-autográf Madáchtól, így csak föltételezhetjük, hogy lehetett egy 'első kidolgozás'. Ha összevetjük a *Mózes*nek közvetlenül *Az ember tragédiája* után készült kéziratát az 1861 márciusában egyetlen példányban befejezett manuscriptummal, úgy találhatjuk, hogy ez annál kevesebb utólagos vagy egyidejű javítást tartalmaz, lendületesebbnek tűnik az írásképe. Továbbá Madách ekkorra már tapasztalhatta, hogy nem célravezető a másolat nélkül létező egyetlen kéziratot kiadnia a saját kezéből. Harmadrészt a pályázatra benyújtandó szöveget mielőbb le kellett másoltatnia valakivel az akkori szabályok szerint.

Hogy ez az idegen kéztől származó másolat mikor készült, azt a Madách-eredetire (a *Tragédiához* hasonlóan) rájegyzett befejezési dátum és a pályázat határideje (1861. december) alapján valószínűsíthetjük. A kópia tehát két, maximum két és fél hónappal később készülhetett el. A másoló kézírását egyelőre még nem sikerült azonosítani, de nem tűnik teljesen reménytelennek. A kopista ugyanis szemmel láthatólag gyakorlott volt drámaszövegek (tipográfiai) szerkesztésében – a szerepnevek, a dialógusok és a szerzői utasítások megkülönböztetésére Madáchnál egyértelműbb, a szövegekönnyvek esetén szokásos megoldásokat választott. Személye olyan körből kerülhetett ki, akik kapcsolatban álltak a szerzővel vagy valamely közeli pest-budai barátjával, színházi ember lehetett, de nem volt tagja az aktuális drámapályázat bíráló testületének. A korabeli kézírások ugyan meglehetősen kis mértékben térnek el egymástól – Madáché sokkal nagyobb mértékben különbözik a kiírt pesti kézírásoktól, mégis az OSZK színház-történeti gyűjteményének korabeli nemzeti színházi szövegekönnyveit áttekintve esetleg fölismerhetjük vagy valószínűsíthetjük a *Mózes* másolóját.

További érdekesség az egyetlen autográf kézíraton található, különböző időpontokban rákerült, különféle íróeszközökkel készült bejegyzések, jelölések ügye. Madách is végzett javításokat (a maga keverte sötét színű tintával, bár jóval kevesebbet és kevésbé radikálisan, mint a *Tragédia*-kézíraton), továbbá egyes (néhány számjegyet tartalmazó) ceruzás bejegyzést is neki tulajdoníthatunk. Ám ezeken

kívül további grafitceruzás, illetve kék vagy piros ceruzás és még későbbre tehető piros tintás bejegyzések, áthúzások, könyvtári/kézirattári paginálás (pecséttel készített folioszámozás) is láthatók a példányon. Az idegen kéztől származtatható egyes grafitceruzás korrektúrajelek (pl. egybeírt szavak szétválasztása, egyes, archaikusnak ítélt szavak átírása) azonban nagy valószínűséggel a Madách műveit elsőként sajtó alá rendező Gyulai Pál kezétől származnak. Összevetettük az érintett szöveghelyeket az 1880-ban megjelent kiadással, s úgy találtuk, hogy Gyulai bizony követte a Vörösmarty bordanak utolsó sorában megfogalmazott ismert „szokást”, hogy ugyanis „Ront vagy javít, de nem henyél.”¹⁶ S néhány „rontó” beavatkozásával sajnos hozzájárult, hogy elterjedhessenek a Madách költő eredetiségét lekicsinylő és helyesírását hibásnak, archaikusnak ítéelő vélemények. Mit is változtatott hát az irodalmi élet megkérdőjelezhetetlen ura, pápája? A Madách által a *Mózes*ben következetesen és helyesen (egybe)írt vonatkozó névmásokat és vonatkozó kötőszavakat a korrektori ceruzát tartó kéz következetesen széthúzta, s lett az ami-ből a mi, az akit-ből a kit, az ahová-ból a hová stb. Szerencsére az ért legalább aposztrófokat nem tett ki – 1880-ban.

Madách helyesírása némileg változott *Az ember tragédiája* megírása óta eltelt rövid idő alatt is, amennyiben helyenként már ő sem használta az aposztróft, ahol korábban még igen. De az is előfordulhat, hogy csak gyorsabban kívánt haladni (különösen, ha elfogadjuk a fennmaradt kézíratra vonatkozó fenti föltételezést, hogy ugyanis tisztázatról, saját kéziratának másolatáról van szó), kevésbé figyelt a hiátusok jelölésére, helyenként (pl. a kézírás más jellemzői alapján megállapítható fáradási szakaszokban) nem volt következetes.

Ugyanakkor Madách ragaszkodott a versritmust helyenként jelentősen megzavaró, elrontó hosszú lly-okhoz az olly, melly stb. szavakban. Ezeket a másolati kézirat szerzője helyenként jól, a ritmusnak megfelelően módosította is. Egy emendált szövegváltozat esetében nyilvánvalóan a két szempontot (a szerzői szöveg betűhív közlését és a jambikus ritmus lehetséges érvényesítését) egyidejűleg kell majd figyelembe venni – amint ez a korábbi népszerű kiadásokban is történt (pl. az Unikornis Kiadónál publikált szövegben).

A kopista mindezekben és a tipográfiai egységesítésen (például a szerzői utasítások következetes kurziválásán) kívül a pályázati példányban mindenütt kiegészítette a Madách által minden második megszólalástól már csak rövidített szerepneveket: Móz. [Mózes], Jók. [Jókhebed], Phá. [Pháraó] stb.

A kritikai szöveggözlés alapja természetesen a Madách-kézirat a szerzői szöveggel, bejegyzésekkel és az idegen kéztől származó jelölésekkel együtt. Ugyanakkor igen fontosak a másolati kéziratban föllelhető módosítások is,

16. Vörösmarty Mihály, Keserű pohár. Bordanak a Czilley [sic] s a Hunyadiak szomorújátékából, 1843 [És a Bánk bán Erkel Ferenc szerzte operaváltozatából, 1861]

a szövegkritikai jegyzetek között pedig mindenképpen jelöljük majd az első – bár a szerző halála után megjelent – nyomtatott kiadás szövegének eltéréseit is.

Remélem, mihamarabb folytathatom a munkát a szövegváltozatok bevitelének befejezéséig, a szövegkritikai jegyzetek digitális rögzítéséig, mely fázis után a keletkezéstörténet és a számos bibliai és kultúrtörténeti utalásra vonatkozó tartalmi jegyzetek elkészítése következhet, miközben folyhat a szövegváltozatok kódolási és lektori ellenőrzése.

A munka a Mózes kézirataival végtelenül izgalmas és egy filológus számára nagy élvezetet, élményt jelent. Mindezen kellemes érzések még fölemelőbbek lehetnének, ha a szakmai háttér nagyobb biztonságot jelentene, s ha a jelen jeles évforduló, s a Szerző nagyobb figyelmet kapna, kaphatna a Madáchra szavakban büszke közösségtől.